

Zavojevalci zidov od Baščaršije do Prešerca
Primerjalna analiza grafitov Sarajeva, Zagreba in Ljubljane

*»Nekatere stene imajo ušesa, grafiti pa so dokaz,
da imajo lahko pametnejši zidovi tudi jezik.«*

»Jebeš zid na kome ništa ne piše!«

»Zakaj pisati po zidu? Zato, ker je tu!«

»Treba nam još zida!«

Iz zbirke Graffiti International

Tako kot si težko predstavljamo mesto brez semaforjev in cest, lahko z vso gotovostjo trdim, da mestu brez porisanih sten umanjka ključen identitetni element, ki ga kot takšnega dokončno definira in mu podari pridih urbanosti. Še več, lahko bi trdili, da prav prisotnost grafitov v mestih konsolidira utrip urbanosti, saj je tako najlažje začutiti prisotnost različnih subkultur, pa tudi organizacij, strank, najrazličnejših skupin in združenj, pobud, tako kot tudi posameznikov, ki udejanjajo svojo manifestacijo prav na zidovih svojih bližnjih ali daljnih sosedov. Seveda je sama percepcija grafitov kot prispevka k celostni identiteti mesta lahko za določene posameznike sporna, vendar je za opazovalce brez tovrstnih predsodkov neizpodbitna in če že nič drugega, vsaj očitna ter prav tako del mesta kot vsak drug še tako čaščen objekt ali spomenik.

Obstaja seveda več različnih načinov participacije posameznikov in posameznic (v nadaljevanju le v moškem spolu, kar pa ne izključuje pripadnic ženskega spola!) na zidovih nekega mesta.

Ko je govor o »street artu«, imam v mislih široko paletu uličnih dekoracij, ki iz leta v leto pridobivajo nove forme in stile ter nakazujejo trende in razvoj določenih subkultur, skupin, društev, pobud itd., včasih še pred njihovim dejanskim nastankom. Pri nas je razvoj grafitov zaradi socialistične epizode potekal nekoliko drugače kot v drugih zahodnih državah, glavna značilnost pa so predvsem zakasnele reakcije in trendi (včasih tudi po deset in več let). Če opazujemo dogajanja na zidovih danes, nikakor ne moremo mimo grafitov hip-hop subkulture, katere sestavni del so med drugimi tudi t. i. »writerji« oz. »taggerji«. Umetelno izpisovanje svojih vzdevkov na najbolj neverjetna in težko dostopna mesta je stalnica in sestavni del te subkulture že od njenega samega začetka. Neredki so bili – in so kajpada še vedno – fizični spopadi med posameznimi skupinami grafitarjev, ki so drug drugemu uničevali oz. zakrivali grafite. In prav tako lahko brez daljšega premisleka zatrdim, da so tovrstni grafiti (bodisi s sprejem bodisi s flomastrom) prevladujoči v večini večjih urbanih središč, vključno z mojo proučevano trojico (Sarajevo, Zagreb in Ljubljana).

Vendar pa street art ne obsega le poprej omenjenega podpisovanja, pač pa smo na zidovih mest lahko priča vrsti različnih umetniških izlívov, od slik (nekakšnih novodobnih fresk) in popravkov že obstoječih znakov (kažipotov, semaforjev, prometnih znakov, oglaševalskih plakatov ipd.), nalepk, instalacij, kipcev in objektov vseh vrst do komentarjev in opazk razvlečenih čez bolj ali manj vidne zidove najrazličnejših zgradb. In ravno slednje »špricarije« (torej le grafiti in šablone) bodo fokus pričujočega sestavka, saj prav tu poteka najaktivnejši odpor zoper obstoječi sistem z najvišjo stopnjo subverzivnosti. Obenem pa so tudi del našega življenja – pa naj bo to na zavedni ali pa nezavedni ravni – enako kot katerikoli drug še tako banalen element mestnega življenja. Sam vidim grafite s politično-socialno-filozofsko vsebino (sem ne uvrščam npr. ljubezenskih – več o tem v nadaljevanju) kot svojevrstno umetnost, ki se zlahka uvrsti v omenjeni sklop street arta, vendar na svoj posebni in edinstveni način.

Mateja Fajt in Mitja Velikonja (2006) v svojem tekstu podajata distinktivno definicijo obeh konceptov, kjer street art poimenujeta tudi »post-graffiti« oz. »urban-art«. Street art je v primerjavi z grafitarstvom kronološko mlajši pojav, kar prinese s seboj tudi dobršno mero nepoznavanja in posledično tudi nesprejemanja le-tega, tako med laiki kot tudi umetniško-intelektualno srenjo. Tako se »street-artisti od grafitarjev razlikujejo po tem, da se bolj kot s spreji ukvarjajo s papirji, tiskarskimi napravami, nožki in z drugimi pripomočki.« (Fajt in Velikonja, 2006: 23) Vendar jih po mojem mnenju prav skupen medij (ulica) ter sama terminologija in značilnosti – med grafiti in post-grafiti ni mogoče narediti čistega reza, saj ima zadnji še vedno nekatere lastnosti prvega – umešča v skupen, toda ohlapnejši koncept street arta. Še več, grafitarstvu lahko brez težav podelim vlogo postavljanja temeljev, na katerih so pozneje vznikle sodobne veje in različice street arta.

Grafitarji imajo podobne lastnosti kot »writerji« (kot pglavitno razliko med obema dojemam predvsem vsebovanje sporočila pri grafutih prvih, kajti writerji oz. taggerji le replicirajo svoj »podpis«), saj soočenje med posameznikom in javno površino določa večino standardov tovrstne akcije. Zaradi predpisanih kazni – ne pozabimo, da je to v zakonodaji nič drugega kot čisti vandalizem! – je potrebna hitra in neopazna akcija na čim bolj vidnih mestih, da bi tako segla do čim več ljudi. Medtem ko »taggerji« uporabljajo vedno isto ime in ga poskušajo čim bolj estetsko izpopolniti, je pri pisani besedi ravno narobe. Estetska funkcija napisa na zid je v ozadju (oziroma je sploh ni), fokus in sama smiselnost takšnega početja pa se premestita na sporočilnost. Torej, vsebina nad formo. In ravno inverznost obeh stilov izražanja nam potemtakem v končni posledici podaja zaključeno celoto, ki se nevede medsebojno dopolnjuje na neskončnih zidovih betonskih divjin širom sveta.

Primerjalna analiza grafitov Sarajeva, Zagreba in Ljubljane bo na nekaterih delih dopolnjena še z ugotovitvami in primeri iz Beograda, vendar je bila omenjena prestolnica izključena iz pričujoče analize zaradi vrste pomanjkljivosti in težav, ki so nastopile pri samem delu na terenu. Prva, edina in verjetno tudi največja ovira je pač velikost mesta, ki si tako po številu prebivalcev kot tudi po površini – vsaj za območje nekdanje Jugoslavije – nesporno zasluži ime velemesta. Tako je sistematična analiza in dokumentacija grafitov Beograda žal izpuščena. Vseeno pa mi je kljub temu uspelo pridobiti vsaj okviren vpogled v nekatere značilnosti in posebnosti stenskih dekoracij tega mesta. Po drugi strani so se preostale tri prestolnice držav nekdanje federacije izkazale za primernejše, če že ne zaradi bližine in poprejšnjega poznavanja, pa vsaj zaradi relativne preglednosti in obvladljivosti. Po številčnosti prebivalstva in velikosti mesta iz omenjene trojice izstopa le Zagreb, saj s svojim skoraj milijonskim prebivalstvom prekaša tako Ljubljano kot Sarajevo (vsakega posebej in v skupnem seštevku). Prav tako bi lahko dejali, da v določenih pogledih izstopa iz vzorca tudi Sarajevo, ravno zaradi svojih religijsko-kulturnih posebnosti. Vendar, kot bomo videli v nadaljevanju, to ni povsem res. Neizpodbitno je dejstvo, da se v določenih segmentih čuti distinktiven etos mesta, kar ga umešča v njegovo svojevrstno kulturnozgodovinsko okolje, vendar pa je kljub temu – ali pa prav zato – tudi nepogrešljiv sestavni del te primerjave.

Zaradi obširnosti samega koncepta streetarta se bom lotil analize le manjšega segmenta te kulture in poskušal čim bolj prikazati razlike in podobnosti med mesti, zajetimi v tej analizi. Obravnavati nameravam le tiste grafite, ki nam ob vsakodnevnem hitenju po mestnih ulicah vedno znova in vsakič bolj vztrajno sporočajo delčke misli nekega posameznika, ki je za nas popoln tujec in nimamo z njim, razen napisa na zidu, tako rekoč nikakršne povezave. Pa vendar težko trdimo, da ni ta delček njegovih misli postal del našega življenja, hote ali nehote, zavedno ali nezavedno. Analiza napisov bo predvsem analiza značilnosti diskurza in izpostavljanje različnih skupin in posameznikov, ki so najpogostejši uporabniki fasad kot medija komunikacije.

Zbiranja podatkov sem se lotil precej preprosto, torej prehoditi oz. prekolesariti čim večji del mesta, katerega grafiti me zanimajo, in jih poslikati oz. zabeležiti. Dokumentiranje zidnih napisov je potekalo v razponu enega meseca (maj 2007), kar omogoča sočasno primerjavo treh različnih prestolnic v skorajda isti časovni točki. Ker se grafiti ne brišejo dnevno ali tedensko, se mi je čas enega meseca zdel povsem primeren za takšno primerjavo in menim, da kakšnih večjih sprememb fasade na analizirani osi medtem niso doživele. Analiziranih grafitov je blizu sto, saj sem v analizo vključeval le tiste, ki so spadali v proučevane kategorije (več o tem v nadaljevanju). Čeprav sem v preiskovanje vseh treh mest vložil razmeroma veliko truda in časa, je treba upoštevati nezmožnost dokumentiranja vseh grafitov. Tako sem prepričan, da je ostalo v vsakem izmed teh mest vsekakor še kar nekaj grafitov, ki sem jih izpustil, vendar zaradi same narave grafitov (najdemo jih tako rekoč povsod) popolno dokumentiranje pač ni mogoče.

Kategorizacija

Če bi hoteli nekako sistematično razdeliti te vsebinske grafite po različnih kategorijah glede na vrsto sporočila, bi verjetno zabredli v podobno godljo kot že pred nami D. Andrić (1985). Raznovrstnost in edinstvenost skoraj vsakega posameznega napisa privede do množstva različnih kategorij. Andrić jih je razdelil na teme, ki zadevajo alkoholizem, avtomobilizem, poroko, ženske, ego, filozofijo, generacijo, inserte, zgodovino, osebnosti, ljubezen, ljudi, misli, moške, non-sense, denar, oglase, politiko, probleme, psihologijo, odnose na delovnem mestu, nasvete, spolnost, svet, izobrazbo,

umetnost, vprašanja in vzklike, zdravje in hipohondrijo, življenje, wc in grafite o grafutih. Pričujoča kategorizacija je izjemno obširna, kar naprej implicira težavnejšo operacionalizacijo kategorij ter njihovo uporabo v raziskovalni praksi in priča o neverjetni raznovrstnosti in razgibanosti tega fenomena. Ponuja pa se možnost sinteze določenih kategorij v večje skupine, ki bi zajemale med seboj podobne elemente. Sam sem omenjeno tipologijo rahlo predrugačil kljub tveganju, ki je prisotno pri vsakem tovrstnem naštevanju. Tipe grafitov bi razdelil v napise s (1) politično vsebino (sem spada tudi zgodovina, saj je le-ta (pre)redko – če sploh je – neodvisna od politike; pa tudi grafiti navijačev, ki so večinoma prav tako politično orientirani; sem sodi npr. pogost sarajevski grafit »Dosta!«, ali pa bolj socialno usmerjen ljubljanski iz časa nogometne revolucije pri nas: »Slovenija naprej, jst pa u pizdi!«, pa tudi »trip = hudo, lds = hujše«), (2) psihološke (sem spadajo tako tisti o odnosih med spoloma kot tudi na delovnem mestu, razni nasveti ter napotki za lažje življenje, kot npr. »Tko rano rani ... « iz Zagreba, ki le začenja znani rek: »Tko rano rani, rano dan zajebe« ipd.), (3) ljubezenske (tipa Rad te imam, Zdenka!), (4) filozofske (vprašanja in izjave o smislu življenja itd.; npr. »Don't happy, be worry«), (5) misli o telesu (oz. točneje carnal – oriented graffiti, kamor spadajo vse misli o zdravju, telesu, spolnosti, npr. »Kajenje vam skrajšuje cigarete«), (6) oglaševalske (sem lahko uvrstimo grafite, namenjene promociji in prepoznavnosti določenih dogodkov in skupin, pogosta je uporaba šablon; od »Green Dragons« do »Violen«, od »Rave« do »Heavy Metal« itd., pa tudi najrazličnejših znamk in trgovin itd.), (7) o alkoholu in podobnih opiatih – narko-alko grafiti (»droga je moja žoga«) ter (8) grafite zavoljo grafitov samih oz. grafit-pur-grafitizem (sem uvrščam vse napise tipa »Tudi Boki si je kupil sprej!« ipd.).

Kdo piše in kdo briše?

Iz vsakodnevnih opazanj je moč zaznati, da modreci betona izgubljajo boj za prostor na stenah. Kar me je najbolj presenetilo, je bil napor, s katerim sem pridobil gradivo, saj ga je tudi v tako velikih mestih, kot je Zagreb, resnično malo. Zdi se, kot da omenjena skupina socialno-politično-filozofsko usmerjenih grafitarjev nekako izgublja boj z drugimi bolj organiziranimi »crewji«, saj se »bojuje« na dveh frontah hkrati. Prva je z mestnimi oblastmi, ki neusmiljeno brišejo napise vseh vrst, bodisi zaradi njihovih »neprimernih« političnih konotacij bodisi zgolj zaradi prostora, ki ga zasedajo. Druga fronta pa vključuje »konkurenčne« grafitarje.

Predvsem je slednje simptomatično za Zagreb, kjer so navijaški grafiti BBB (Bad Blue Boys) tako rekoč preplavili sleherno javno površino z redkimi izjemami. Drugi tovrstni zavojevalci zidov so nedvomno že prej omenjeni »writerji«, ki svoje umetelne podpise replicirajo v neskončnost in ne glede na površino, na katero jih nanesejo. Problem in verjetno edina težava, zaradi katere družbeni komentatorji izgubljajo prepoznavnost in pogostost, je nedvomno nizka stopnja ponovljivosti napisa. Tovrstni komentarji in izjave – poleg tega, da izrazijo neko misel izjemno ostro in jedrnat, – velik del svoje kredibilnosti in smiselnosti jemljejo tudi iz samega konteksta oz. pozicije grafita. Tako npr. kritika hitre prehrane ne deluje nikjer tako učinkovito in udarno kot ravno na steni poleg vrat McDonald'sa. Veliko grafitov, če jih izvzamemo iz konteksta, kjer se nahajajo, nimajo smisla in jih osmislijo šele okoliščine. Tako ima na primer napis »Kučo mila« povsem drug pomen na smetnjaku kot kje drugje. Potemtakem je tudi replikacija na druge površine nesmiselna.

A vendar je deloma tudi ta ovira premagana, saj je v vseh treh mestih opaziti veliko grafitov, narejenih s šablonami, katerih se v večini primerov poslužujeta, paradoksalno, dva antipola. Na

eni strani je opaziti veliko anarhističnih oz. alterglobalističnih (torej napisov skrajne levice) šablonskih grafitov, prav tako pa so se razpasli tudi podobni grafiti skrajnih desničarjev, ki na primer v Ljubljani označujejo ozemlje Slovenije s črnim panterjem kot paradnim simbolom (pogosto jih spremljajo tudi protikomunistični grafiti: »Smrt komunizmu, svoboda narodu« ali pa »Anti FaFa – proti oralnemu seksu!!!«). Iz slednjega se poraja sklep, da je omenjeni način komuniciranja bolj ali manj v domeni obeh skrajnih polov političnega kontinuuma. Če pa situacijo opazujemo natančneje, uvidimo delno netočnost te hipoteze. Dejstvo je, da se omenjenega načina komunikacije sicer res poslužujejo prej omenjene skupine, vendar s tem izpustimo celotno paletu bolj nevtralnih grafitov, ki ne težijo ne na levo in ne na desno, še več, lahko bi rekli, da sploh niso politično motivirani. Najbolj bi bila verjetno na mestu trditev, da so grafiti in šablone komunikacijsko sredstvo predvsem marginalnih oz. marginaliziranih skupin in posameznikov (o tem priča grafit iz Zagreba: »Kako vi gledate na nas, tako Evropa gleda na

vas«), ki nimajo dostopa do konvencionalnih medijev oz. jim je le-ta otežen. Tako lahko samo prek zidu plasirajo svoje sporočilo naravnost v javnost, nekako v stilu »cut off the middle man«, brez olepševanja, politične korektnosti, lektoriranja in predhodne cenzure.

Čeprav se s tem izognejo predhodni cenzuri, pa jim cenzura post festum nikakor ne uide. Iz prakse poznamo tri vrste takšne cenzure. Prva je lahko s strani grafitarjev samih, torej s strani neke druge skupine ali posameznika, ki je prav tako dejaven na tem prostoru in ga določen napis moti oz. čuti potrebo po tem, da ga dopolni, popravi ali v celoti prekrije in s tem naredi neberljivega. Druga vrsta cenzure prihaja od nikogar drugega kot od mestnih oblasti, ki v imenu »snažnih ulic za vse in vsakogar« vztrajno in vestno pleskajo (zlo)rabljene površine. Tretja pa prihaja iz vrst zasebnih lastnikov uporabljenih površin, ki poskušajo na lastno pest povrniti svojemu imetju poprejšnji videz. Pozornemu očesu pa je kaj hitro jasno, da se ne pleskajo vse površine enako pogosto in da se nekatere površine pravzaprav sploh ne pleskajo, pač pa se samo prekrivajo nezaželeni izjave, ki brezkompromisno boljšijo z zidu. Tovrstni trend je najbolj očiten v Zagrebu, kjer sem odkril vrsto grafitov preprosto zabrisanih. In prav s takšno cenzuro njeni vršilci nevede podelijo zabrisanemu grafitu legitimiteto v očeh vseh, ki so napis videli še pred njegovo cenzuro, pa naj si jo je zaslužil ali ne. Ali Žerdin v svojem članku iz leta 1988 trdi, da je sama navzočnost grafitov pomembnejša od njihove vsebine, kar utemeljuje z dejstvom, da se vsi grafiti sistematično brišejo. Omenjena teza načeloma ni sporna in kot bom v nadaljevanju utemeljil, deloma tudi drži, vendar je ravno zob časa tisti, ki je načel njeno legitimnost. Predvidevam, da v času pisanja omenjenega članka »taggerji« kot sestavni del hip-hop subkulture še niso bili prisotni na ulicah mest Jugoslavije. Kot večina stvari na področju kulture in umetnosti je tudi ta veja street arta prišla k nam s precejšnjo zamudo, kar implicira relativno manj podpisov na stenah. Tu seveda izključujem že poprej prisotne grafite politične in druge tematike, ki razen istega medija nimajo veliko skupnega. Treba je omeniti punk grafite s konca sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ki jih je bilo za takratne razmere veliko, vendar razširjenosti hip-hop »writerjev«, kot smo ji priča danes, niso nikoli dosegli. Slednji so razcvet doživeli tudi pri nas z nastankom hip-hopa, kjer so v razmeroma kratkem času stene v

Ljubljani, pa tudi po vsej nekdanji Jugoslaviji, dobile povsem nove podobe. Moja teza je, da so prav ti umetniško izpiljeni podpisi pripomogli k selekcioniranju grafitov glede na prioritete mestnih oblasti pri brisanju.

Število »tagov« je z leti naraslo do te mere, da jih je preštovati, še bolj pa brisati preprosto – nesmiselno. Najdemo jih tako rekoč povsod, ne glede na tip in lastništvo določene površine. In ravno tu, kjer so mestne oblasti deloma dvignile roke in tako rekoč izgubile boj (pisanje tagov je veliko lažje, hitrejšo in cenejšo od brisanja le-teh), se je začela selekcija bolj ali manj primernih grafitov za brisanje.

Po eni strani so bili vršilci represije zoper grafite prisiljeni tako izbirati prioritete, saj so se njihove sanje o »belem mestu« v zadnjem desetletju z nastankom tagov razblinile na tisoče majhnih koščkov. Po tem ključu so prišli na udar družbeno manj zaželeni komentarji na stenah, ki s svojim brezkompromisnim sporočilom trgajo idilično sliko družbe, kot nam jo hoče narisati vladajoča garnitura. Dokaze za to lahko najdemo v skoraj vseh večjih mestih, saj so nerodno prebarvani grafiti postali že kar prava pravcata stalnica.

Na tem mestu je potrebno v razpravo o cenzuri grafitov dodati še eno opcijo, ki stoji kot entiteta zunaj oblastnih razmerij moči. Opaziti je relativno veliko nacionalističnih grafitov v Ljubljani in Zagrebu (sem pa lahko štejemo tudi Beograd), ki so deloma »popravljeni« ali pa deloma prekriti. Za takšne korekture ne moremo trditi, da so plod neke državne institucije, saj grafit ni prekrit v celoti, pač pa izvirajo neposredno iz civilne pobude. Tako se vnema boj na zidovih med dvema ali več skupinami, katerih ideje in vrednote so diametralno nasprotni. Še posebno je to vidno prav v Ljubljani, kjer je skoraj nemogoče najti grafit »tu-je.si«, ne da bi ob njem bil še grafit »tu-je strah« ipd. In prav takšni »dodatki« najmočnejše in najučinkoviteje izražajo upor proti vsiljevanju nacionalističnih gesel. Boj mestnih oblasti na tem področju res bolj kot kar koli drugega spominja na boj z mlino na veter, vsaka trenutna zmaga pa je zgolj Pirova.

Od Baščaršije do Prešerca

Primerjava grafitov med Sarajevom, Zagrebom in Ljubljano bo zajemala večino grafitov iz zgornje tipologije, z izjemo grafitov ljubezenske tematike in napisov iz kategorije grafit-pur-grafitizem. Ljubezenski so najpogostejša oblika napisov v vseh treh mestih, vendar je njihova vsebina, razen razlike v imenih, skoraj vselej podobna, če ne kar enaka. Poskušal se bom osrediniti na relacijo med samimi grafiti ter socialnim in političnim položajem mesta, ki nam ga izrisujejo stenski napisi. Tako obe kategoriji izpadeta iz nadaljnje obravnave, saj nam grafiti, ki govorijo le sami o sebi, niso v veliko pomoč. Podobno nam ljubezenski grafiti – razen če bi npr. merili, hm, stopnjo ljubezni v posameznih mestih – ne razkrijejo kakšne posebne razlike med primerjanimi mesti (morda bi primerjava med bolj oddaljenimi in različnimi kulturami obrodila več sadov, npr. Kabul–New York–Mumbai–Kampala itd.). Opozoriti je treba tudi na ideal-tipsko zasnovano klasifikacijo grafitov, kjer je v praksi velikokrat nemogoče grafit umestiti v eno samo kategorijo, saj so meje med njimi pogosto ohlapne in prehodne (npr. filozofski vsčasih povezani z narko-alko grafiti itd.).

Opirajoč se na članek Benjamina Perasovića s konca osemdesetih (Perasović, 1989), ki opisuje obdobja in značilnosti grafitov v Zagrebu nekje od zgodnjih sedemdesetih, vidimo, da ugotovitve le še delno držijo. Kar zadeva navijaške grafite, se stvari v Zagrebu niso veliko spremenile – mesto je tako rekoč (še vedno) preplavljeno z modrimi napisi »zloglasnih« začetnic BBB (in dopolnil »Jači od zabrana«). Podobno je prav tako v Ljubljani, le da je navijaških grafitov v primerjavi z Zagrebom dosti manj, glavna razlika pa je v njihovi raznovrstnosti.

V Ljubljani najdemo grafite zelo različnih navijaških skupin iz domala vse Slovenije, pri naših sosedih pa prevladujejo v skoraj popolni večini BBB (v različnih verzijah glede na del mesta, npr. Bad Blue Boys – Špansko). Tovrstnih grafitov je v Sarajevu občutno manj, vendar kljub temu skoraj ni predela mesta, kjer ne bi našli vsaj en grafit »Horde zla« – navijači FC Sarajeva. Prav tako je še vedno veliko anarho-punk grafitov, ki razglašajo ideje anarhizma in marksizma. Večinoma so ti grafiti v Zagrebu narejeni s šablonami (najpogostejši je brzkone »Anarhija-majka reda«), vendar je veliko tudi unikatnih rokopisov. Podobno je mogoče najti v Sarajevu zametke anarho-punkersko-marksistične pobude (npr. »Država nije rod – Anarhija sad!« ali pa »Radnička klasa ide u raj!« napisan z značilno rdečo barvo), vendar v zelo majhnem številu.

Nasprotno je v Ljubljani. Grafitov z marksistično-anarhističnimi gesli, opremljenimi z zaokroženo črko A, je glede na druge grafite v mestu relativno največ (primerov je res obilo; npr. »Pesek, ne olje v motor kapitalizma«, »Direktna akcija proti kapitalu«, »Na pragu nove revolucije ... Na ruševinah kapitalizma bomo zgradili pravičnejši svet«, pa tudi najnovejši med njimi – »Edini sosed« ob velikem rdečem M itd.). Nasploh lahko trdim, da je Ljubljana izmed proučevane trojice mesto z največ grafiti, ki zadevajo socialne, politične in filozofske komentarje. Predvsem so to napisi tipa: »Če bi volitve kaj spremenile, bi bile ilegalne« ali pa »Največji sovražnik svobode je zadovoljen suženj« itd. Primerov je res veliko, najdemo pa jih na najvidnejših površinah v mestu.

V prav tako velikem številu nastopajo napisi nasprotnega pola, ki nosijo izrazit nacionalistični naboj, pred katerim tudi slovenska prestolnica ni imuna. Naraščajoči nacionalistični izlivi, tako s šablonami kot tudi z grafiti, ne postajajo le sestavni del grafitarstva, pač pa tudi širšega javnega diskurza. Tu bi jo lahko brez težav primerjali z Beogradom, ki je tako rekoč preplavljen z grafiti »Srbijo Srbom« (briljantno dopolnilo je ta napis doživel v Zemunu, torej: »Srbijo Srbom, a zdravila pacientom«). V Zagrebu pa lahko dokaj pogosto zasledimo napise, s katerimi ali povečujejo določeno osebnost (npr. »Ante Gotovina – Heroj«), ali pa so naperjeni proti drugim etničnim skupinam. Tozadevno najbolj simptomatičen je napis z modro barvo »Mrzim Srbe«, podpisan s črko »d«, kar simbolizira navijače Dinama, Bad Blue Boyse. Sicer pa izmed proučevane trojice po nacionalizmu izstopa le Sarajevo, kjer sem zasledil zgolj en sam samcat grafit, povezan z nacionalističnim diskurzom, spet v povezavi s Srbi – »Smrt četnicima«.

Naslednja proučevana kategorija so grafiti s filozofsko tematiko. Slednja je stična točka tako Sarajeva kot tudi Zagreba, kjer sta glavni povezovalni značilnosti prav pomanjkanje upanja in fatalizem, ki vejata iz sten obeh mest. Takšni so predvsem grafiti v Sarajevu, čeprav jih je v manjšem številu zaslediti tudi v Zagrebu (vendar proporcionalno veliko manj). »Samo je smrt siguran posao«, »Živiš ili radiš?«, »Ko uči znaće, ko krade imaće«, »Reality is a joke, so be polite

and laugh«, in podobni, rišejo sliko sedanjih socialnih razmer v Sarajevu. Posledice vojne se še vedno čutijo, brezposelnost je med najvišjimi na območju nekdanje Jugoslavije. Prav prehajanje med mesti nam poda čistejšo sliko o atmosferi vsakega od njih, kar nam še bolj utrdi tezo o zidovih kot nekakšni možnosti za pogled od blizu in v samo srce problemov določene družbe. Paul Mojzes (1995) opaza v povezavi s celotno družbeno klimo na tem področju podobne značilnosti, kot vejejo s samih zidov mesta. Pravi, da na Balkanu »gospodarstvo nikoli ni bilo toliko stabilno, da bi bilo denar vredno hraniti ali trdo delati zanj. Samozaupanja ni bilo, saj je bilo vse preveč odvisno od sreče in usode. Mnogi verjamejo, da posameznikovemu obstoju vladajo višje sile in da je le malo odvisno od človekove lastne odločitve. Posledica tega pa je velik fatalizem.« (Mojzes, 1995: 25)

Podobno je nezadovoljstvo s potekom povojne obnove mesta, kjer se obnavljajo in zidajo predvsem verski objekti, ob katerih stojijo še dandanes napol uničeni stanovanjski bloki. Tako lahko najdemo številne ironične napise na smetnjakih v neposredni bližini nove mošeje, ki označujejo prostor za oddajanje želja in prispevkov »za Abdullaha« (dobesedno: »Prilog za Abdullaha« ali pa »Prilog za želju«). Nekateri očitno menijo, da si drugega kot smeti omenjeni kralj ne zasluži. Pokojni saudski vladar Fahd Bin Abdul Aziz Al Saud, ki je prispeval finančna sredstva za obnovo številnih verskih objektov, je po tovrstnih grafitih sodeč tu bolj živ kot kdaj koli.

Zagreb ima takšnih grafitov opazno manj. Še vedno pa se najdejo v raznih podhodih napisi, kot na primer »Ostavite svu nadu«, večina tovrstnih izjav pa deloma sovpada z narko-alko napisi, ki jih Persović v svojem članku izpred skoraj 20 let ne omenja. Danes je ta skupina grafitov (torej narko-alko) v Zagrebu številčno največja (seveda če izvzamemo tage). Tu mislim predvsem grafite, ki tvorijo neko lastno subkulturo. Napisi, povezani s tematiko odvisnosti od drog in alkoholizma, so zlasti pogosti v velikih blokovskih naseljih, ki pa so že tako sama po sebi prava zakladnica za iskalce grafitov. Napisi kot so »No dope no hope«, »Daj tramal, molim te!«, »Čemu tuga čemu bol, kad postoji alkohol!« in podobni, opozarjajo mimoidočega na aktualnost te družbene problematike.

V Ljubljani so filozofski grafiti, kot jih poznamo iz drugih dveh mest, redki oz. jih skoraj ni. Alko-narko napisov pa je kljub temu razmeroma veliko, večina jih – kot je bilo že omenjeno – označuje zbirališča mladih, najpogosteje na zadnjih stenah različnih izobraževalnih institucij ali pa raznih skritih kotičkih v blokovskih naseljih. Napisi, kot so preprosto »Dope« ali pa dokazovanje »matematičnega znanja« s pisanjem enačb tipa »Filtr + čik + rizla = jola«, so redni spremljevalci takšnih zbirališč.

Perasović v članku omenja različne mladinske subkulture, ki so svojo prisotnost in položaj v družbi manifestirale predvsem skozi grafite. Tako piše o valu punk grafitov med letoma 1979 in 1980, ko so mesto dobesedno preplavili grafiti z zaokroženimi A-ji, »Punks not dead«, »Sid is God« ipd. V nadaljevanju omenja rock, rastafarijske oz. reggae, hard-core (z značilno zaokroženo črko E – equality), heavy metal in rockabilly grafite, ki so se v različnih valovih pojavljali na fasadah zagrebških stavb. Proti koncu le bežno oplazi še svojevrsten stil grafitov, ki se je razširil iz podzemnih železnic ZDA in kjer je »pomemben izključno 'umetniški vtis', vsebina pa ni pomembna (navadno je to le ime avtorja) ...« (Perasović, 1989: 108). Takšnih grafitov v Zagrebu, kot je takrat ugotavljal avtor, še ni oz. obstajajo v zametkih v podhodih Novega Zagreba. Če pa se sprehodimo skozi te iste ulice 18 let pozneje, vidimo povsem drugačno sliko. Mesto je tako rekoč preplavljeno s tagi, obenem pa dobimo občutek, da je Zagreb raj za prodajalce barv in sprejev. Kar se tiče »taggerjev« je podobno v Ljubljani, manj pa jih zasledimo v Sarajevu (čeprav jih je izmed vseh grafitov v Sarajevu vseeno največ).

Zadnja pogosta skupina grafitov, opaženih v Zagrebu, pa so nedvomno tisti, ki spodbujajo sprejemanje in sožitje različnih verstev in etnij. Tako lahko vidimo napise »Od ljubavi se živi«, poleg njega pa simbole različnih verstev. Takšne napise lahko najdemo tudi po Ljubljani v sicer rahlo predrugačeni verziji z isto osnovno idejo (npr. »Make Love« ali pa »Ne obsojaj«, ob njem pa polmesec z zvezdo ipd.), v Sarajevu pa jih žal nisem zasledil. Prav tako so se po ulicah Ljubljane razširili grafiti v povezavi s problematiko islamskega kulturnega centra in mošeje, ki namigujejo na ambivalentno pozicioniranje posameznikov znotraj te polemike (»Burek bi, damije ne, a?«). Tako v Ljubljani kot tudi v Sarajevu pa je mogoče s sten razbrati prisotnost različnih subkultur mladih, od rave, rock, punk do metal in hip-hop imen skupin in posameznikov.

Izjemno močno je v Ljubljani čutiti še vedno propagando zoper šolnine, ki je potekala v zadnjem letu in je tako rekoč zasedla večino vidnejših fasad v mestu. Podobno je z nedavnim dogajanjem zaradi poseganja vlade v RTVS (»Vojsko v vojašnice, politiko v parlament, javnost v RTV!«), kar priča o izjemno kratkem reakcijskem času in ažurnosti ljubljanskih grafitarjev, saj so tako rekoč ob vsaki sporni potezi politikov ali vsaj poskusu le-te zidovi skoraj isti dan opremljeni s komentarji. Tako je npr. v primeru nadrealističnih ekskurzij odstavljenega ministra Drobniča,¹ kmalu po objavi predlaganih smernic, nastal grafit nasproti Metelkove: »Raje epurveta kot Drobniča za očeta!«

Posebnost Ljubljane pa je prav v naraščajočem številu grafitov, ki zadevajo problematiko homo-, trans- in biseksualnih skupin v družbi (»queer nation«, »LGBT pravice«) in jih pišejo predvsem te iste skupine in posamezniki. Tovrstnih grafitov v Zagrebu, Sarajevu in Beogradu ni zaslediti (oz. izjemno redko), saj je stopnja tolerance neprimerno nižja od že tako nizke v Ljubljani.

Edini grafiti v povezavi s to tematiko so le najrazličnejše grožnje in obtoževanja – spomnimo se samo gay-pride parade leta 2001 v Beogradu in njenega tragičnega konca pod vodstvom navijačev Crvene zvezde. Najdemo lahko sicer tu in tam kakšen napis s klicem po sprejemanju, vendar so žal v zanemarljivem številu. Sicer pa se je tudi na ljubljanskih fasadah začel oglašati nasprotni pol s črtanjem grafitov gay in lezbične scene oz. spodbujanjem homofobije prek lastnih napisov.

Sodobna urbana gverila

Cilj pričujoče primerjave ni bilo natančno dokumentiranje vseh grafitov v omenjenih mestih, pač pa le kratek vpogled v odraz socialno-kulturnega položaja na zidovih mest ter poskus primerjave z realnostjo. V tej maniri so se stene izkazale za izjemno dober indikator atmosfere, ki vlada v mestu, pa tudi indikator v mestih prisotnih subkultur mladih, ki iščejo svoj prostor tako v družbi kot tudi na fasadah zgradb v svojem okolju. S takšnim udejstvovanjem postanejo del ulice, ki pa jo delijo še s tisoči drugih mimoidočih brez upoštevanja njihove volje in želja. Na tem mestu je zanimivo apliciranje Foucaultovega koncepta panoptizma na fenomen grafitov kot del vsakdanjega urbanega življenja. Kot je pisal že sam Michel Foucault (opirajoč se na

¹ Nekdanji minister za delo, družino in socialne zadeve ter poslanec NSi je v letu 2006 predstavil nekatere smernice, s katerimi naj bi povečal rodnost na sončni strani Alp. Mednje se vključuje razprava o plačljivosti splava, retradicionalizacija družine in države itd. Večina smernic spominja na katoliško verzijo islamske revolucije ajatole Homeinija v Iranu. Za več informacij glej: http://www.mdds.gov.si/fileadmin/mdds.gov.si/pageuploads/dokumenti__pdf/strategija_rodnost_osnutek_151106.pdf.

Benthamov koncept zapora), je delovanje oblasti kapilarno, saj s pronicanjem nadzora v vsako poro posameznikovega življenja poskuša utiriti njegovo življenjsko pot v družbeno zaželeno tirnico. Kamere, za katere ne vemo, ali nas snemajo ali ne, merilniki hitrosti na avtocestah (včasih pa samo prazen zaboj), internet kot dvosmerna televizija, biometrični potni listi itd. Primerov kar mrgoli. Tu odigrajo pomembno vlogo prav grafiti. Ko oblastne strukture zaprejo večino možnosti za izražanje alternativnih misli, nastopijo grafiti kot nekakšne odprte rane na celotnem sistemu, kjer lahko posamezniki in skupine bijejo vsaj simbolno bitko v stilu mehke verzije urbane gverile. Prav kapilarno pronicanje grafitov v vsako ulico pomeni vojno napoved oblastnim strukturam – t.j. izvrševalcem panoptizma – ter nam orisuje obrise zadnjih otočkov odpora. Prostora je dovolj za vse. Inverzni panoptizem, kot bi lahko poimenovali množične napise na zidovih, deluje kot nebrzdana in nekontrolirana slaba vest sistema, ki svojim objektom kontrole sporoča, da ni vse tako, kot se kaže. In prav z aktom napisa na zid se objekt komunikacije prelevi v subjekt, kar dokazuje prisotnost refleksije pri tem istem posamezniku in obenem spodletelo politiko oblastnih struktur, ki na vse pretege teži k eliminaciji sleherne refleksivne misli o obstoječem sistemu. Takšni napisi pa so prvi izpostavljeni čiščenju. V tem pogledu je izjemno pomenljiv grafit, zabeležen v zbirki grafitov Života Filipovića (1989), imenovani Nemški grafiti, ki se v grobem prevodu glasi nekako takole: »Če je naš sistem odgovor, potem je moralo biti vprašanje res neumno ...«. Podobno ugotavlja v svojem članku tudi Ali Žerdin, ki ravno v grafitih vidi dokaz o spodletelem poskusu uveljavljanja panoptikonskega oblastnega razmerja. Sam pravi: »Če ne bi šlo za fiktivno oblastno razmerje, grafit preprosto ne bi mogel nastati.« (Žerdin 1988; 50) S tem podeljuje večjo signifikanco in subverzivnost golemu obstoju grafitov kot pa njihovi vsebini. Tako trdi, da bi bil še »najbolj nedolžen grafit na nadzornem stolpu panopticona veliko bolj subverziven kot ves manifest, napisan na steni zadnjega vaškega hleva.« (prav tam)

Inverzni panoptizem kot sredstvo kontrole javnih površin ter spreminjanja le-teh v komunikacijski medij skozi vzvode popolne ilegale dokazuje svojo eksistenco prav prek obstoja napisov obeh skrajnih političnih opcij, tako desne kot leve. Ob vseh naporih in sredstvih, ki jih vladajoča struktura uporablja za prikazovanje čiste in popolne slike družbe, nikakor ne more onemogočiti omenjenega kapilarnega pronicanja kritik družbenega položaja. Množenje nacionalističnih napisov na ulicah mest po Sloveniji pa pove o trenutni vladajoči garnituri več, kot si le-ta sama želi. V soju prisilne politične korektnosti se tako vsaj deklarativno nagibajo vstran od nacionalističnih teženj, vendar jih pisci grafitov (ne glede na njihovo politično preferenco) hote ali nehote postavijo v nujno identifikacijo z lastnim (bolj ali manj) latentnim ideološkim jedrom stranke.

Tako odpor dobi povsem drugo razsežnost. Ne gre za direktno konfrontacijo, niti za kakšno drugo obliko direktnega soočenja z nasprotnikom. Ključne so majhne, a nenehne akcije, s katerimi se vsakič znova rahlo spodkopljejo temelji oblastnih struktur, ki morajo tako za svoj obstoj vlagati čedalje več truda in sredstev. Vendar se kljub vsemu trudu, ki ga mestne oblasti vlagajo v odpravljanje tovrstnih napisov, vztrajnost njihovih piscev ne omaja.

Aluta Continua!

Literatura

- ANDRIĆ, D. (1985): *Graffiti International*. Biblioteka Grifon, Narodna knjiga Beograd.
- FAJT, M., VELIKONJA, M. (2006): *Ulice govori*. Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti, letnik 34, št. 223.
- FILIPOVIĆ, Ž. (1989): *Nemački graffiti*. Beograd, Biblioteka Pana Dušickog.
- FOUCAULT, M. (1984): *Nadzorovanje in kaznovanje*. Ljubljana, Zbirka Družboslovje, Delavska enotnost.
- MOJZES, P. (1995): *Mitski element*. Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti, št. 176.
- PERASOVIĆ, B. (1989): »Glasba« i »sport« kao sadržaj grafita. Zagreb, Kulturni radnik, letnik 42, št. 1.
- ŽERDIN, A. (1988): *Nekatere stene imajo ušesa, graffiti pa so dokaz, da imajo pametnejše stene tudi jezik*. Ljubljana, Problemi, letnik 26, št. 6.